

Theologie van de vrijzinnigheid, drieluik door Johan de Wit, voorganger Vrijzinnigen Nederland in Zeist

Deel I: Over Friedrich Schleiermacher (1768-1834)

Om een idee te krijgen van de ontwikkeling in het denken over God, Jezus en de bijbel, moeten we eerst even stilstaan bij de Verlichting, een denkrichting die in de zeventiende en achttiende eeuw opkwam en sindsdien van grote invloed is geweest op het denken in de eeuwen daarna.

De denkers van de Verlichting waren niet langer bereid om de oude dogma's te accepteren alleen op grond van het feit dat dat de algemeen geaccepteerde leer van de kerk was. De gedachte dat ieder mens over verstand beschikte dat hem in staat stelde zelf te beredeneren wat onder God en de bijbel moest worden verstaan, onttroude de kerk als de enig juiste bron van de christelijke waarheden. De voortrekkers van de Verlichting waren niet langer bereid om te geloven wat het verstand als onlogisch en onwaarschijnlijk beschouwde.

De verlichtingsperiode loopt ruw weg van 1648 (de vrede van Munster) tot in de achttiende eeuw met de publicatie van Kant's *Kritiek van de zuivere rede*. Twee eeuwen van een radicale omslag in het denken over God en de wereld, en een afscheid van het middeleeuwse denken daarover. Dit monumentale afscheid van de kerkleer kwam niet uit het niets, het was de uitkomst van een aantal factoren dat tezamen in de geschiedenis optrad.

De dertigjarige oorlog (1618/1648) had Europa in het begin van de 17e eeuw verwoest. Omdat het een oorlog was die vooral door christenen onderling was gestreden, rees alom twijfel aan de universele geldigheid van christelijke doctrines. Maar behalve religieuze twisten was er ook sprake van een filosofische en wetenschappelijke revolutie. De vader van de filosofische vernieuwing was René Descartes. Descartes was op zoek naar een methode om vast te stellen wat absoluut en ontwijfelbaar waar was. Daarbij maakte hij gebruik van wiskunde. Zoals veel van zijn filosofische tijdgenoten probeerde hij om alle kennisterreinen te doorgronden met behulp van wiskundige formules. Die waren betrouwbaarder dan waarnemingen, omdat alles in de natuur op wiskundige beginselen was gebaseerd. Cogito ergo sum is de samenvatting van zijn doctrine dat het feit dat ik denk betekent dat ik besta. De nadruk op de rede als de stem van het menselijk verstand binnen in die mens in plaats van de stem van God van boven af, vormde het begin van de moderne theologie die de mens als uitgangspunt nam en niet God.

Misschien nog wel meer van betekenis was een ander begrip van de fysieke wereld. Sinds Aristoteles had de middeleeuwse wetenschap als leidend principe gehanteerd dat ieder levend wezen op deze wereld ernaar streeft om zijn innerlijke vervolmaking te realiseren, maar de Verlichting zag dit als metafysische speculatie. Bij hen lag de nadruk op de precieze meting van wat zich in natuurlijke processen afspeelde. Meten is weten produceerde resultaten die controleerbaar waren en konden worden toegepast op alle gebieden. Niet alleen de natuurwetenschap, maar ook politiek, ethiek, metafysica en theologie kwamen onder de heerschappij van het verlichtingsdenken te liggen. De ontdekking van

Isaac Newton (1642-1727), dat het heelal eigenlijk een ordelijke machine van reusachtige omvang is, omdat alle bewegingen van de zon sterren en planeten daarin plaatsvinden volgens een paar vaste natuurwetten (gebaseerd op de zwaartekracht), vormde een mijlpaal in de verklaring van het heelal. De 19^e eeuwse historicus Alexander Pope vatte de betekenis van zijn ontdekkingen samen in de volgende regels:

*"Natuur en de wetten van de natuur onttrokken zich aan het zicht
Toen zei God "daar zij Newton" en was alles licht."*

Kant karakteriseerde de Verlichting als volgt:

"Verlichting is de bevrijding van de mens die zichzelf onmondig had gemaakt. Onmondigheid is het onvermogen van de mens om gebruik te maken van zijn verstand. Zelf opgelegde onmondigheid vloeit niet voort uit zijn gebrek aan verstand, maar uit zijn gebrek aan besluitvaardigheid en moed om dit verstand zelfstandig te gebruiken. Heb de moed om je eigen verstand te gebruiken."

In theologisch opzicht ging de Verlichting uit van een natuurlijke religie –het bestaan van God en morele wetten konden door alle mensen via de rede worden gekend– tegenover een openbaringsreligie –God en godsdienst kunnen alleen gekend worden door wat de bijbel als het woord van God en de kerk als de uitlegger daarvan zeggen. De natuurlijke religie zou als winnaar uit deze richtingstrijd tevoorschijn komen.

In 1768 wordt in Breslau, in het toenmalige Pruisen, de domineeszoon Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher geboren. Zijn ouders zijn piëtisten, Hernhutters en hun leven werd door het Evangelie bepaald. Op zijn veertiende werd Friedrich naar een piëtistische kostschool gestuurd om voorbereid te worden op een carrière als predikant. Tijdens zijn studie aan het piëtistisch seminarie begint hij te twijfelen aan de leerstellingen van het orthodox-protestantisme, met name voor wat het betreft de verzoeningsleer, en als hij dit in een brief aan zijn vader schrijft, veroorzaakt dit een jarenlange verwijdering tussen vader en zoon. Later bijgelegd, maar de breuk is nooit helemaal geheeld.

De theologie van Schleiermacher laat zich begrijpen tegen de achtergrond van de cultuur van zijn tijd. Die cultuur was gestempeld door de idealen van de Verlichting en het was geen gemakkelijke tijd voor het christendom. De tijdgeest stond onverschillig, om niet te zeggen vijandig tegenover religie. Voltaire viel de kerk zo hevig aan, dat hij een tijdje uit Parijs werd verbannen. In Duitsland wierpen filosofen hier en daar bedenkingen op tegen het recht van de theologie om zich als een wetenschap te presenteren die aan de universiteit moest worden onderwezen en de Franse revolutie had een einde gemaakt aan de heerschappij van de kerk over alle levensterreinen en daarvoor de rede als hoogste autoriteit in de plaats gesteld.

De achttiende eeuw volgde in intellectueel opzicht het uitgangspunt van Kant, dat wat niet gekend kan worden door de zintuigelijke waarneming niet door het menselijk verstand gekend kan worden. Wij kunnen God daarom niet kennen. De theologie van Schleiermacher was ten dele een poging om een antwoord te formuleren op de kritiek van Kant op

godsdienst zonder te beweren dat Kant ongelijk had waar hij beperkingen aan de menselijke rede stelt.

De historisch-kritische lezing van de bijbel had vragen opgeworpen over de herkomst van de bijbel en andere gezaghebbende teksten in het christendom. Geloof in wonderen stond haaks op de overtuiging dat alles aan vaste natuurwetten was onderworpen en de kennisname van andere grote godsdiensten had twijfel gezaaid over de unieke positie van het christelijk geloof als het geloof dat boven alle andere godsdiensten stond. Was het christelijk geloof eigenlijk niet een geloof als alle andere geloven?

Maar de wereld van Schleiermacher werd niet alleen bepaald door de rede, de ratio, maar ook door een beweging die we kennen als de Romantiek. De romantici waren kinderen van de Verlichting en zij stonden ook uiterst kritisch tegenover de leerstellingen en dogma's van de christelijke kerk. Maar zij wilden ook een plaats inruimen voor het gevoel en de verbeelding van de mens en de liefde voor de natuur. Zij vonden dat die elementen teveel waren ondergesneeuwd in het rationele denken. En Schleiermacher vond hierin de sleutel voor een nieuw christendom, dat zou passen in de cultuur van zijn tijd. Die cultuur ging uit van de mens in de verhouding mens/god en ging niet uit van God in de verhouding God/mens. Maar kon je wel kennis van God krijgen door alleen de mens te bestuderen? En kon je kennis van de mens krijgen door alleen God te bestuderen? En stel dat je zou kunnen aantonen dat godsdienst in het algemeen en het christendom in het bijzonder niet buiten de mens staan maar juist essentieel zijn voor de verwezenlijking van die mens?

Dit laatste is precies waar het Schleiermacher om te doen is bij het ontwerpen van een nieuwe theologie. Hij probeerde theologie te baseren op de menselijke ervaring en hij wilde zodoende aantonen dat religie, godsdienst, geworteld is in en gelijk aan een ervaring die essentieel is voor de menselijke conditie. Op die manier wilde hij de christelijke doctrine opnieuw construeren. In die nieuwe constructie zou God niet worden verheven boven de mens ten koste van die mens, maar zouden God en mens op een intrinsieke manier met elkaar verweven zijn. Hij zocht naar een alternatieve benadering van het probleem God/mens en die benadering vond hij door de introductie van de menselijke intuïtie. Die intuïtie moest de weg wijzen naar een fundamenteel, universeel menselijk gevoel, het gevoel van afhankelijkheid van de werkelijkheid om ons heen.

Dit was een radicaal andere benadering van godsdienst dan voorheen was geprobeerd en Schleiermacher is daardoor de geschiedenis in gegaan als de vader van de moderne theologie. Veel van zijn tijdgenoten waren zwaar onder de indruk van zijn theologisch ontwerp en zijn invloed kan moeilijk worden overschat. Hoewel de meeste christenen nooit van hem hebben gehoord, zijn zijn ideeën over godsdienst en christendom via theologische opleidingen en religieuze auteurs stelselmatig doorgedrongen in de gedachtenvorming over God en mens en ze leven daar nog steeds, al dan niet bewust. Voor de christelijke theologie is hij wat Newton was voor de natuurkunde, wat Freud is voor de psychologie en Darwin voor de biologie. Hij mag dan misschien niet de absolute autoriteit op zijn gebied zijn geworden, hij was wel de voortrekker en de vaandeldrager, de denker waar theologen niet omheen kunnen.

Schleiermacher's theologische methode kun je ook wel een Copernicaanse revolutie noemen. Zoals Copernicus had beweerd dat astronomische vragen beter kunnen beantwoord als je aanneemt dat niet de aarde maar de zon het centrum van ons heelal is, zo

ook droeg Schleiermacher aan dat de impasse tussen wetenschap en orthodoxie kon worden opgelost als je de menselijk ervaring als uitgangspunt nam en niet de vooronderstellingen over God als een bovennatuurlijk wezen als bron van theologie.

Voor Schleiermacher dacht men theologisch grofweg op twee manieren. De eerste manier was die van bovennatuurlijke openbaringen en dus een theologie van boven. De tweede manier was deïstisch georiënteerd. Een keer de wereld en de mens geschapen, liet God die aan zijn lot over. God als klokkenmaker. De eerste benadering leidt tot onhoudbare stellingen die de menselijke creativiteit beknotten en de tweede benadering leidt tot een steriele filosofie waaruit iedere gepassioneerde voor het mysterie is verdwenen.

In plaats van deze twee benaderingen kiest Schleiermacher voor een theologie die een menselijke reactie is op een menselijke ervaring van God. Dat is de bron van zijn theologische reflecties. De sleutel tot het succes van Schleiermacher is zijn idee dat religie fundamenteel is voor de menselijke natuur en niet tot iets anders kan worden herleid. Aldus ligt de essentie van godsdienst niet in rationele bewijzen van het bestaan van God, in van boven af onthulde dogma's of in kerkelijke rituelen, maar in een fundamenteel, duidelijk te onderscheiden en integraal onderdeel van het menselijk leven en de menselijke cultuur.

Schleiermacher gaat uit van een religieus gevoel dat in mensen leeft en dat zich niet laat gelijkstellen met de rede of het geweten. De rede en het geweten zijn de basis van wetenschap en moreel gedrag, maar het gevoel is de basis van religie. Daaruit vloeit voort dat religie zich niet moet bewegen op het terrein van de wetenschap of de moraal. Religie is een op zichzelf staande wezenstrek van de mens.

Na religie te hebben bestempeld tot een universeel autonoom gevoel dat bij mensen hoort, probeert Schleiermacher een theologie te ontwerpen die bij dat uitgangspunt past. Theologie, aldus Schleiermacher, is niets anders dan de menselijke reactie op religie. Er bestaat geen algemeen geldende godsdienst, want het religieus gevoel uit zich altijd in een of andere concrete vorm of een concrete gemeenschap en die vorm kan verschillen naar gelang de plaats die de gemeenschap in de cultuur inneemt. Er is niet zo iets als een natuurlijke religie los van een specifieke vorm van geloven of traditie die daarbij hoort.

In zijn werk *Het christelijk geloof*, definieert Schleiermacher theologie als een poging om het christelijk geloof in taal te vatten. Daarvoor gaat hij te rade bij de figuur van Jezus van Nazareth. Die figuur vormt voor hem de essentie van het christendom omdat Jezus Christus onmisbaar is voor de religieuze ervaring. Die ervaring is door Jezus Christus ten diepste doorgegeven als een Godservaring en daarom moet theologie zich bezighouden met zijn persoon en zijn leringen. Christus als rolmodel voor de gelovige mens, zo zou je het kunnen samenvatten.

Een belangrijk inzicht van Schleiermacher speelt ook voor onze hedendaagse theologie nog een grote rol. Schleiermacher legde de nadruk op de tijdgebondenheid van christelijke dogma's en leerstellingen. Eerst komt de religieuze ervaring, daarna de theologie die probeert om die ervaring in woorden weer te geven. Hoe dat gebeurt, is afhankelijk van de tijd en de cultuur waarin die theologie opereert. Altijd geldende waarheden kan de theologie dus niet geven, want zij moet reflecteren op de situatie die zij aantreft. Op deze manier

brengt Schleiermacher de inzichten van de Verlichting in lijn met religie. Niet de eeuwige waarheden van boven zoals die volgens de kerk zijn geopenbaard, maar de menselijke ervaring is beslissend voor de wijze waarop theologie wordt beoefend. De godsdienst van Schleiermacher komt “van beneden” en kan gebruikmaken van de kennis van het individu. Dat ligt in het verlengde van het Verlichtingsideaal, dat de autonomie van de mens hoog in het vaandel voerde. Daarnaast speelde Schleiermacher in op de tijdgeest die de hang naar romantiek tot leven wekte: nadruk op gevoel en intuïtieve kennis.

We hebben stilgestaan bij de manier waarop Schleiermacher het geloof benadert. Het religieuze gevoel op de eerste plaats, de theologie als tweede daarachter. Wat zijn de theologische consequenties van die benadering voor het christendom in de tijd van Schleiermacher? Wat is in zijn visie dan de betekenis van de bijbel, van God, van Christus? We gaan er even naar kijken.

De bijbel

De bijbel speelt een rol in de theologie van Schleiermacher, maar die rol is niet van het hoogste belang. Schleiermacher ziet de bijbel niet als het onfeilbare woord van God en volgens hem moet je de christelijke leerstellingen niet op de bijbel baseren, maar op de innerlijke overtuigingen en gevoelens van christenen. De bijbel is in zoverre een speciaal boek dat het verslag doet van de religieuze ervaringen van de eerste christelijke gemeenschappen. Het Nieuwe Testament heeft voor de generaties daarna vastgelegd wat de Godservaring van Jezus Christus was en welke invloed dat heeft gehad op de christenen van het eerste uur.

Dus: de bijbel is niet uit de hemel komen vallen en is vaak in strijd met de christelijke moraliteit. Met name het Oude Testament mist de ethiek van het Nieuwe Testament. Dus: voor Schleiermacher is de bijbel alleen belangrijk als een geschrift waarin is opgetekend wat de Godservaring van Christus was. Hoe die Godservaring doorgewerkt heeft in het zelfbewustzijn van christelijke gelovigen, daar gaat het om, niet om de bijbel zelf.

God

De gedachten van Schleiermacher over God hebben veel kritiek gekregen, want in zijn benadering van God was geen plaats voor wonderen, voor gebed en voor de veronderstelling dat God alleen het goede wil. Ik ga er wat uitgebreider op in.

Omdat zijn theologie uitsluitend is gebaseerd op het gevoel van de mens in relatie tot God, heeft het geen zin om te proberen om God te beschrijven. Alles wat we over God zeggen is altijd en alleen maar de menselijke ervaring van God. Daarom: “Alle eigenschappen die we aan God toeschrijven zijn geen aanduidingen van het speciale van God, maar alleen het speciale in de manier waarop wij ons van God afhankelijk voelen”. Met andere woorden: spreken over God is niets anders dan spreken over de manier waarop we God ervaren. God is de onbeschrijfbaar en alles beslissende oorzaak van de werkelijkheid waarin we leven, zowel van het goede als het kwade en wij kunnen die oorzaak niet beïnvloeden.

Deze theologie over God was problematisch voor het traditionele christendom. God als bewerker van zowel het goede als het kwade hoort bij de theologie van Schleiermacher omdat de toeschrijving van het kwade aan iets anders dan God in strijd is met het uitgangspunt dat hij de oorzaak van alles is.

Dit heeft ook consequenties voor het geloof in wonderen. Schleiermacher nam aan dat wonderen niet bestaan en ook niet hebben bestaan. Alles wat in de natuur gebeurt, waar en hoe ook, vindt volgens Schleiermacher plaats uit de oorzaak die God is. Wonderen die de natuurwetten doorbreken, zijn in strijd met het gegeven dat juist God die natuurwetten heeft gemaakt en het is onlogisch dat hij die zelf door een wonder terzijde zou stellen.

Ook het gebed is volgens Schleiermacher niet effectief. Als je God vraagt om in te grijpen in de loop van de gebeurtenissen, dan geef je daarmee te kennen dat die gebeurtenissen onafhankelijk van God plaatsvinden en God zelf afhankelijk is van de kracht van het gebed. Dat is niet zo, want alles is bepaald door God die de werkelijkheid van ons bestaan vormt en waar wij ons afhankelijk van voelen. *Dat* er gebeden wordt en *dat* mensen denken dat die gebeden worden verhoord, zijn op zich alleen maar weer een onderdeel van het goddelijk plan. Het idee dat zonder het gebed iets anders zou zijn gebeurd, is daarom zonder betekenis.

Het is duidelijk dat bij Schleiermacher het bovennatuurlijke geen element van zijn theologie is. Een bovennatuurlijke God, een God die niet ervaren wordt als een werkelijkheid waarvan we ons volstrekt afhankelijk voelen, is een God die boven en tegenover de wereld staat en niet kan worden ervaren. “ Het idee van het bovennatuurlijke moeten we loslaten, want we kunnen het niet kennen en het is ook niet nodig dat we het kennen”.

De drie-eenheid, de trinitarische formule, spreekt S. niet aan. Hij beschouwde die niet als een uiting van religieus bewustzijn. Hij bestreed de doctrine niet, maar hij vond de formule van de drie-eenheid zo vol van innerlijke tegenstrijdigheden dat die voor het christendom zonder betekenis is. God als drie personen past ook niet in zijn concept van God als enige beweging van alles.

De theologie van Schleiermacher heeft veel controverses uitgelokt. Andere theologen hebben hem ervan beschuldigd dat zijn theologie pantheïstisch is, maar dat berust op een verkeerde lezing van zijn studies. Wel kun je de theologie van Schleiermacher zien als panentheïstisch. Panentheïsme is een theologische richting die God niet ziet als een metafysisch wezen buiten deze wereld, maar als een absolute presentie in deze wereld. Voorbeeld: onze hersenen bepalen voor een groot deel wat er met ons lichaam gebeurt en ons lichaam werkt ook op die hersenen in, moet ze als het ware voeden. God in de wereld kun je vergelijken met de hersenen in ons lichaam. Wederzijdse werking maar op aansturing van de hersenen.

Christus

Schleiermacher verwierp de traditionele opvatting dat God als mens op deze aarde was neergedaald in de gestalte van Jezus. Geen incarnatie, wel Jezus als een concept van Urbildlichkeit en Vorbildlichkeit. Oerbeeld en Voorbeeld.

De twee naturenleer –Jezus zou zowel God als mens zijn– bekritiseert hij als onlogisch: twee verschillende naturen kunnen niet in één persoon tegelijk aanwezig zijn. Jezus is geheel en al mens, maar hij onderscheidt zich door zijn Godsbewustzijn, dat zo sterk was dat het gezien moet worden als het resultaat van zijn band met God. Dat godsbewustzijn werd door de eerste christenen ervaren als goddelijk. Het is zijn Urbildlichkeit. Zijn Vorbildlichkeit ligt in

zijn vermogen om dit godsbewustzijn door te geven aan zijn medemensen. In dat opzicht is hij ook verlosser.

Samenvatting

Schleiermacher (1767-1834) wordt de vader van de vrijzinnige theologie genoemd en daarbij wordt vaak verwezen naar zijn eerste publicatie *Over de religie: betogen voor de ontwikkelden onder haar verachters* uit 1799.

Zijn werk heeft blijvende invloed gehad op de vrijzinnige theologie, in het bijzonder door zijn overtuiging dat theologische stellingen verenigbaar moeten zijn met de andere gebieden van de menselijke kennis.

Schleiermacher ondersteunde de richting van de Verlichting, maar het verontrustte hem dat veel culturele en intellectuele leiders de waarde van religie niet leken te erkennen. Een uitspraak van hem:

"het leven van ontwikkelde personen is ontdaan van alles wat ook maar de minste schijn van religie in zich draagt".

Hij richtte zich in zijn boek tot de intellectuelen van zijn tijd in een poging om hun interesse voor religie te wekken door het midden te vinden tussen twee verschillende manieren om de wereld te beschouwen. Hij deed dat door te bemiddelen tussen filosofie en theologie, waarbij hij gebruik maakte van de rijkdom aan filosofisch denken in zijn tijd, terwijl hij zijn religieuze betrokkenheid behield.

Hij bemiddelde ook tussen kerk en universiteit door het bekleden van belangrijke posities in beide werelden. Tenslotte overbrugde hij de kloof tussen Verlichting en Romantiek. Bemiddeling is overigens altijd een hoofdkenmerk van vrijzinnige theologie geweest.

Schleiermacher veranderde het gangbare begrip van de bronnen van religieuze kennis, iets dat essentieel is voor de vrijzinnige theologie. Voor de denkers van de Verlichting kwam religieuze kennis voort uit de capaciteiten van de menselijke rede. Maar voor Schleiermacher komt zij voort uit een soort prereflexieve ervaring die samenhangt met een vorm van intuïtie of gevoel. De mens behoeft de weg naar God niet te beredeneren en kan dat ook niet. In plaats daarvan beschikken we over een aangeboren vermogen dat Schleiermacher omschreef als een "gevoel en smaak voor het oneindige" of een intuïtie voor het universum waar we ons slechts voor hoeven open te stellen.

Evaluatie

De theologische methode van Schleiermacher ondervond vooral in de twintigste eeuw veel kritiek. Een van zijn belangrijkste bestrijders is Karl Barth geweest, die hem verweet dat hij over God probeerde te praten door luidkeels over de mens te spreken. Schleiermacher was volgens hem de weg-bereider voor de latere theologie die God doodverklaarde.

De scheidslijn tussen de neo-orthodoxie en Schleiermacher ligt daar waar hij stelt dat God alleen spreekt op een manier die volgens menselijke maatstaven is te begrijpen of voor te stellen. In de neo-orthodoxie spreekt God van buiten tot de mens en hebben zijn woorden daardoor ook een profetisch karakter. Dat is bij Schleiermacher afwezig.

De theologie van Schleiermacher is een breuk met de transcendentie van het christelijk geloof. De openbaring is vervangen door de menselijke ervaring en daardoor is God binnen

het menselijk begrippenapparaat gebracht. God is immanent geworden in plaats van transcendent.

Wat onduidelijk blijft in de theologie van Schleiermacher is de positie van God. Er zit een zekere spanning tussen de nadruk waarmee hij het bestaan van God verbindt met wat de mens van hem ervaart enerzijds en het absolute karakter van een God die zich aan niets gelegen laat liggen. Dat maakt de relatie tot die God kil. Vraag en antwoord zijn er niet, een gesprek met God behoort niet tot de mogelijkheden. Bij alles wat er gebeurt blijft die God passief en onbewogen. De verschrikkingen van de twintigste eeuw in de beide wereldoorlogen hebben christenen tot de vraag gebracht wat ze aan de God van Schleiermacher hebben als die geen enkele band heeft met het menselijk lijden en geen medelijden heeft met wat ze overkomt.

De verdienste van Schleiermacher is het vinden van een derde weg tussen de leerstellingen van de orthodoxie en het rationalistisch atheïsme van zijn tijd. Zijn theologie deelde de humanistische morele ideeën van het moderne rationalisme, maar verdedigde de religie zoals die was doorgegeven in het Nieuwe Testament via de leringen van Jezus Christus.